

HISTORISERING AF TID

– EN HISTORIETEORETISK SONDERING

■ JEPPE NEVERS, DORTHE GERT SIMONSEN OG MIKKEL THELLE

Tidsbegrebet er fundamentalt for historiefaget. Historikere forstår fænomener ved at se dem i deres fortidige sammenhæng og følge deres udvikling over tid.¹ Den franske historiker Fernand Braudel formulerede det på den måde, at tidsbegrebet klæber til historikerens tænkning, som jorden klæber til gartnerens spæde.² Derfor er det også bemærkelsesværdigt, at der ikke blev skrevet meget om tid i den periode, hvor den moderne historievidenskab blev udviklet. Man finder f.eks. ikke mange bemærkninger om tid i lærebøger som Kr. Erslevs *Historisk teknik* fra 1911 eller Johs. Steenstrups *Historieskrivningen* fra 1915. Baggrunden var, at man dengang mente at have fået styr på tiden. I tidligere perioder havde de lærde gjort en betydelig indsats for at få ordnet tiden i kalendere, og indsigter derfra var nu samlet i lærebøger om kronologi.³ Kronologien var et objektivt og naturvidenskabeligt fundament for historikerne, der på det grundlag kunne studere menneskenes handlinger og inddele den kronologiske tid i perioder og tidsrum, hvor den overordnede adskillelse af antikken, middelalderen og nyere tid, som først for alvor faldt på plads i 1800-tallet, var den mest fundamentale.

Selv om man selvfølgelig ikke kan trække en lige linje fra disse gamle lærebøger til alt, hvad der senere er sket, er der næppe tvivl om, at ideen om tiden som en linje, som en mekanisk og absolut kronologi (herefter 'det objektive tidsbegreb'), der løbende fyldes ud af handlinger og begivenheder, og som historikerne kan inddele i perioder, har præget faget dybt. Tankegangen er imidlertid også blevet kritiseret, og tænkningens og videnskaberens historie byder på mange alternativer til det objektive tidsbegreb. For eksempel er det ofte fremhævet, at filosofiens historie byder på et andet hovedspor, hvor tid opfattes som et fænomen, der er båret af den menneskelige bevidsthed: den oplevede tid eller det subjektive tidsbegreb. Det skrives typisk tilbage til Augustin og stod stærkt i det 20. århundredes europæiske filosofi.⁴

Andre tidsforståelser har også vundet frem blandt historikere, og dette temanummer er overordnet set et bidrag til den udvikling. Med denne indledende artikel er sigtet at etablere et teoretisk afsæt for temanummeret ved at præsentere nogle nedslag i historieteoriens behandling af fænomenet tid. Det er altså en over-

1 Vi takker Bernard Eric Jensen for en god samtale om artiklen og for ideer til dens indhold.

2 Braudel: *On History*, 47.

3 F.eks. Bauer: *Calender*; og Steenstrup: *Tidsregning*.

4 Paul Ricoeurs filosofi sammenfatter denne tradition, jfr. f.eks. Ricoeur: *Time and Narrative*.

sigtsartikel, hvor der introduceres til nogle historikere, der fra forskellige positioner har reflekteret over fænomenet tid. Det handler således ikke om, hvordan forskellige retninger inden for faget byder på forskellige tidsforståelser. Det kunne man sagtens have gjort, idet alle historiske forskningsretninger har implicite forståelser af tid. Det er dog ikke grebet i det følgende, hvor der med et introducerende sigte følges et mere konventionelt spor – fra Fernand Braudels og Reinhart Kosellecks bidrag til historiefagets tidsteori over bidrag i det poststrukturalistiske opbrud til nyere teorier udviklet under indtryk af bl.a. globaliseringen og ideen om den antropocæne tidsalder.

FERNAND BRAUDEL OG DEN LANGE VARIGHED

I et bredere historiografisk perspektiv hænger fremkomsten af en interesse for tidsbegrebet inden for historieteorien sammen med ønsket om et opgør med fagets begivenhedshistoriske orientering. Mest kendt er det, at der ligger en ambition om at udvikle en ny tidsforståelse i den franske strukturhistorie (*Annales-skolen*).⁵ Man får et indtryk af den sammenhæng i Marc Blochs *Forsvar for historien eller Historikerens håndværk* (1949, da. 1973). Der er heri et afsnit om "historisk tid", hvori Bloch gør op med den opfattelse, at tiden skal indeles i "kunstigt ensartede dele", altså i adskilte og homogene perioder. Ifølge Bloch, der sammen med Lucien Febvre betragtes som *Annales-skolens* grundlægger, var historikernes opgave derimod at opdage tiden som en "levende realitet", som den "plasma" alting udvikles i, og som giver historien sammenhæng. For Bloch var denne plasma i sin essens et kontinuum, der løbende indoptager forandringer.⁶

I den franske strukturhistoriske tradition er især Fernand Braudel berømt for at have udviklet den tankegang yderligere, ikke mindst i sin berømte afhandling om Middelhavsområdet i anden halvdel af 1500-tallet. Det kæmpe værk, der udkom i 1949,⁷ var et originalt resultat af mere end 20 års arbejde med emnet. Som flere andre af de tidligere *Annales*-historikere var Braudel optaget af geografis betydning, og han udviklede på den baggrund den opfattelse, at det mægtige spanske riges vigtige orientering imod Atlanterhavet i slutningen af 1500-tallet ikke skulle forstås i et traditionelt politisk perspektiv, men derimod skulle ses i lyset af et dybere strukturelt skifte, hvor Middelhavet mistede den rolle, det havde haft i århundreder. I indledningen til værket formulerede han det på den måde, at Middelhavet som geografisk rum havde sin egen historie og skæbne, sågar sin egen "vitalitet".⁸

5 Der var også en interesse for tidsbegrebet i den britiske socialhistorie. Se f.eks. Thompson: "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism".

6 Bloch: *Forsvar for historien*, 29.

7 Der kom en andenedgave i 1966 og en engelsk oversættelse i 1972, der senere er blevet genoptrykt med såvel det oprindelige som senere forord, jfr. Braudel: *The Mediterranean*.

8 Braudel: *The Mediterranean*, 1, 20.

De tidlige Annales-historikere var generelt optagede af at forstå historien som et sammenhængende system, og Braudel udviklede her det bidrag, at hele historien kan inddeles i tre adskilte niveauer, der er kendetegnet ved forskellige forandringshastigheder. Han præsenterede det som en teori om, at "historisk tid" kan inddeles i tre forskellige typer af tid.

På det mest grundlæggende niveau er der, hvad han kaldte "geografisk tid". Her spiller menneskene en birolle, når de interagerer med den geografiske omverden, der sætter de grundlæggende rammer for deres liv. Det handler om bjerge og sletter og om de mønstre i landbrug, økonomi og kultur, der har at gøre med den fysiske omverden. På det niveau findes "en historie med konstante gentagelser og evigt genkomne cykler".⁹ Han kaldte senere den type af tid for "den lange varighed" (*la longue durée*).¹⁰

På det næste niveau handlede det om de systemer, som mennesker skaber sammen med andre mennesker; det handler om grupper og om "økonomiske systemer, stater, samfund, civilisationer".¹¹ Her er forandringer lettere at iagttage, men det handler fortsat om strukturer, der forandrer sig langsomt. I indledningen til værket om Middelhavet kaldte han det niveau for "social tid", og han brugte også udtrykket "konjunktur" (*conjuncture*) for det samme.

Endelig handlede det for det tredje om det niveau, hvor mennesker agerer som individer. Han kaldte dette for "individuel tid", og Braudel anså det plan for at være identisk med den traditionelle historie, altså med begivenhedernes historie, og det var værkets grundidé, at hvad der sker på dette niveau er styret af kræfter, der virker fra de dybere niveauer. Det stod altså i centrum af hans teori, at der er forskellige typer af tid i historien, men han formulerede sig typisk kort om emnet. Hans interesse var at skubbe den historiske forskning i retning af strukturerne og helst i retning af dem, der forandrer sig meget langsomt. Sat på spidsen var hans synspunkt, at desto langsommere noget forandrer sig, desto vigtigere er det.

Braudel er derfor blevet karakteriseret som en rendyrket historisk strukturalist. Han skrev dog også i sit værk om Middelhavet, at han ikke var en fjende af begivenheden.¹² Han var af den opfattelse, at begivenhederne kan illuminere historiens strukturer. Begivenhederne er en del af den store historie, der dog kun igennem opdagelsen af de dybere strukturer vil fremstå i dens fulde sammenhæng. Han talte om behovet for en "total historie".

Størst gennemslag har Braudel fået via begrebet "den lange varighed", der stadig i dag trækkes frem, når historikere argumenterer for vigtigheden af at

9 Braudel: *The Mediterranean*, 1, 20.

10 Hans vigtigste bidrag til historieteorien er samlet i *Écrits sur l'histoire* fra 1969, der udkom i engelsk oversættelse i 1980, jfr. Braudel: *On History*.

11 Braudel: *The Mediterranean*, 1, 21.

12 Braudel: *The Mediterranean*, 2, 901.

studere langstrakte fænomener.¹³ Der har derfor været en omfattende diskussion af begrebet, og Braudel brugte det også selv på en måde, der gjorde det bredere end det tidlige fokus på geografisk tid. I en berømt artikel om begrebet argumenterede han bl.a. for, at der også er lange varigheder i kulturelle og økonomiske systemer, ligesom han mente, at der er forhold i den menneskelige og naturlige verden, der vidner om "ekstremt lange varigheder".¹⁴ Det centrale var for ham, at "den lange varighed" er det modsatte af øjeblikket, og at det anviser en fordring om at lede efter strukturer i historiske processer, og strukturer forstod han som de mentale, biologiske, geografiske, økonomiske og andre rammer, som mennesker tænker og handler inden for.¹⁵

Hans interesse for tid dukkede også op andre steder i forfatterskabet. For eksempel kaldte han det tredje bind i sit næste store værk om kapitalismens historie for "verdenens tider". Han interesserede sig heri bl.a. for de typer af økonomiske cykler, der var blevet identificeret inden for den økonomiske teori, og som kunne inddrages på konjunkturniveauet.¹⁶ Han forblev således tidsteoretisk inden for den overordnede ramme, der udvikledes i det tidlige hovedværk, men det er også vigtigt, at han i sine senere skrifter opererede med flere forskellige typer af såvel konjunkturer som lange varigheder.

Det er således helt rimeligt, når Braudel gøres til en central skikkelse i historiefagets problematisering af tidsbegrebet. Han betonedede dog også, at historikerne har et behov for at kunne måle tid og for at kunne datere udviklinger, hvorfor det var centralt for ham, at de forskellige typer af tid kan måles på den samme bagvedliggende skala.¹⁷ Der ligger derfor ikke et egentligt opgør med den objektive tidsforståelse hos Braudel, snarere et opgør med en éndimensionel kronologi for historien, hvor periodisering bygger på individer og begivenheder. Han var derfor heller ikke optaget af tid som oplevet fænomen. Senere kulturhistorisk orienterede Annales-historikere fokuserede på dette aspekt,¹⁸ men det var ikke Braudels anliggende, ligesom han heller ikke interesserede sig meget for, hvordan strukturer kan forandres af menneskelig handling. På disse punkter er der imidlertid gjort vigtige bidrag af den tyske historiker Reinhart Koselleck, der ofte identificeres som den mest centrale figur i udviklingen af en historisk tidsteori.¹⁹

13 Se f.eks. et nyere temanummer om "den lange varighed" i *Annales*, 70 (2015). Se også Armitage & Guldi: *The History Manifesto*.

14 Braudel: *On History*, 45.

15 Braudel: *On History*, 31.

16 Braudel: *Civilization and Capitalism*, 3, 71ff.

17 Braudel: *On History*, 48.

18 F.eks. Le Goff: "Merchant's Time and Church's Time", 42.

19 F.eks. Clark: *Power and Time*, 6ff.

REINHART KOSELLECK OG HISTORIENS TIDSLAG

I dansk historievidenskab er Koselleck mest kendt for sine bidrag til begrebshistorien. Det er især velkendt, at han var drivkraften bag udgivelsen af det begrebshistoriske leksikon *Geschichtliche Grundbegriffe*, hvori flere end 100 politiske grundbegreber blev behandlet, og at han formulerede værkets teori og metode.²⁰ Mest kendt er nok den grundtanke i såvel leksikonet som i Kosellecks eget forfatterskab, at der imellem ca. 1750 og ca. 1850 indtraf et begrebsmæssigt paradigmeskifte, der fundamentalt adskiller det gamle Europa fra den moderne verden. Hvor de politisk-sociale grundbegreber før denne periode var redskaber til at håndtere erfaringer, og hvis betydninger var stabiliseret gennem generationer, er det et kendetegn ved vores moderne epoke, at de bærende begreber griber ind i fremtiden. De ideologiske "ismer" er et oplagt eksempel. Koselleck beskrev dette fænomen som en tidsliggørelse (*Verzeitlichung*) af det politisk-sociale sprog, der på en ny måde har gjort begreberne til bastioner i den politiske kamp. I en artikel fra 1972 skrev han: "Begreber tjener ikke længere blot til at sammenfatte noget foreliggende, de griber også ud i fremtiden (...) Mange begrebers erfaringsindhold blev derved ringere, og proportionalt hermed forstærkedes det i begreberne indeholdte krav om virkeliggørelse."²¹ Kosellecks begrebshistorie handlede med andre ord også om tid og tidslighed.

Det er påpeget, at Kosellecks arbejder er dybt præget af Anden Verdenskrig. Han var tysk soldat på østfronten og sad fra foråret 1945 til slutningen af 1946 i en sovjetisk krigsfangelejr. Da han bagefter vendte hjem til Tyskland og påbegyndte historiske studier, var han som andre i sin generation opsat på at spore rødderne til de store ideologier og den totale krig.²²

I sin første større afhandling, *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*,²³ fremførte han det synspunkt, at en væsentlig kilde til moderne ideologisk tænkning lå i den efter hans opfattelse ødelæggende opfattelse, at Historien (i bestemt ental) er én stor proces med en bestemt logik og retning, hvilket var en tankegang, han sporede til oplysningstidens historiefilosofi. Hans arbejde for at udvikle en alternativ tidsforståelse kan især spores til hans næste større afhandling, der handlede om de politiske reformer i Preussen i revolutionernes epoke.²⁴ Han udviklede heri den tanke, at perioden ikke skulle tolkes som én stor bevægelse fra det gamle til det nye samfund, men som en udvikling, hvori forskellige tidsligheder og tidsopfattelser stod over for og påvirkede hinanden.²⁵

20 Jfr. Koselleck: "Einleitung".

21 Koselleck: *Begreber, tid og erfaring*, 64.

22 Olsen: *History in the Plural* er en grundig indføring i Kosellecks værk.

23 Koselleck: *Kritik und Krise*.

24 Koselleck: *Preussen zwischen Reform und Revolution*.

25 Det er påpeget, at Koselleck i den forbindelse blev inspireret af Braudel, jfr. Olsen: *History in the Plural*, 143.

Koselleck samlede aldrig sine tanker om tid i en større afhandling, men han formulerede forskellige aspekter af sin teori i en række artikler, hvoraf flere er blevet historieteoretiske klassikere. Han samlede også i flere omgange disse artikler i antologier, hvoraf de vigtigste er *Vergangene Zukunft* fra 1979 og *Zeitschichten* fra 2001.²⁶ Han tog i flere artikler, f.eks. i indledningen til *Vergangene Zukunft*, afsæt i den filosofiske tradition for at adskille den naturlige tid i vores fysiske verden fra den oplevede tid, som han kaldte historisk tid. Det var hans opfattelse, at der findes en objektiv tid i den fysiske omverden, f.eks. i himmellegemernes bevægelser, som naturvidenskaben kan begribe, og som ligger bag kronologien. Koselleck anerkendte denne form for tid, men han så det som historiefagets opgave at udvikle en teori om historisk tid, eller rettere: en teori om historiske tider, da det var en vigtig tanke for ham, at alle situationer og perioder rummer forskellige tidsopfattelser, der tilsammen danner, hvad han – og mange andre teoretikere i den tyske tradition – har kaldt "samtidigheden af det usamtidige".²⁷

Det er i den forbindelse en af hans mere kendte pointer, at historikere kan komme på sporet af disse historiske tider ved at identificere de erfaringer og forventninger, som i forskellige sammenhænge motiverede historiske aktører. Han udfoldede især den tankegang i artiklen "'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont' – zwei historische Kategorien" fra 1976. Han var her og andre steder inspireret af den (især tyske) filosofiske tradition, der sætter tidsbevidstheden i centrum af menneskers bevidsthed, og det var på den baggrund hans idé, at erfaring og forventning kan opfattes som basale kategorier for alle historiske undersøgelser, som metahistoriske kategorier, der besidder en uovertruffen grad af almenhed. Det gælder således alle historiske processer, at de skabes af mennesker, der har samlet erfaringer, og som er motiverede af forskellige forventningshorisonter (fra visioner og drømme til frygt) – men kategorierne siger ikke noget om de konkrete erfaringer og forventninger, der har præget menneskenes tænkning og handling:

Med andre ord: Der findes ingen historie, som ikke er konstitueret af handlende og lidende menneskers erfaringer og forventninger. Dermed er der imidlertid ikke sagt noget om de konkrete fortidige, nutidige eller fremtidige historier.²⁸

Bag de to kategorier ligger altså en handlingsteori, hvori menneskelig handling anskues som styret af vores erfaringer og forventninger: Bag ved vores erfaringer findes der ganske vist sociale og økonomiske strukturer, som Koselleck til-

26 Koselleck: *Vergangene Zukunft* og Koselleck: *Zeitschichten*. Udvalgte artikler er oversat til dansk i Koselleck: *Begreber, tid og erfaring*.

27 Ernst Blochs brug af usamtidighedsbegrebet i værket *Erbschaft dieser Zeit* er et vigtigt afsæt for den tradition, men udtrykket er ældre og stammer fra psykologisk teori i 1920'erne.

28 Koselleck: *Begreber, tid og erfaring*, 29.

delte stor betydning, men disse skal altid fortolkes af mennesker med forskellige erfaringer og forventninger, før der kan handles. Og disse erfaringsrum og forventningshorisonter, der er både individuelle og kollektive, kan derfor udmåles og studeres af historikeren, der således kommer på sporet af fortidens fortider og fremtider, altså den historiske tid. Det var i øvrigt en grundtanke hos Koselleck, at erfaringer og forventninger er grundlæggende forskellige. Hvor erfaringer samles eller ophobes over tid og danner et rum, hvori forskellige elementer på skift aktiveres, der er forventningshorisonten mere åben. I en dansk sammenhæng har bl.a. Bernard Eric Jensen og Anette Warring arbejdet videre med denne dimension af Kosellecks teori og stillet ham centralt i deres arbejde med historiebevidsthed.²⁹

På denne baggrund begyndte Koselleck i stigende grad at interessere sig for at udvikle et sprog, der kan begribe den måde, hvorpå forskellige fortider og fremtider mødes i skiftende nutider. Han vendte sig ofte imod geologiske metaforer og blev især glad for metaforen "tidslag". Ideen om tidslag dukker derfor op overalt i hans forfatterskab, og han talte om historiefagets behov for en "tidslagsteori". Han gjorde dog kun få forsøg på en systematisk beskrivelse af denne teori. En af de markante undtagelser er indledningsartiklen til antologien *Zeitschichten*.

Han indledte her med at betone det som et mål for tidslagsteorien, at den kan bidrage til, at historikere ikke ender i en lineær eller cyklisk tidsforståelse; de to klassiske figurer i den vestlige tradition. Det var hans opfattelse, at både den lineære og den cykliske tidsopfattelse misser det afgørende forhold, at alle processer, som historikere søger at beskrive og forstå, indeholder både lineære og cykliske elementer.

Han foreslog i stedet, at historikere bør sondre imellem dét, der gentager sig, og dét, der er nyt. Det var hans opfattelse, at der findes begivenheder, der er unikke og singulære i den forstand, at de bringer noget nyt ind i vores erfaringsverden. Den type af erfaringer findes også på det samfundsmæssige niveau, hvor han henviste til 1789 og 1989 som eksempler.³⁰

Her indførte han det så som en grundtanke, at vi kun kan opfatte noget som overraskende eller nyt, fordi virkeligheden er fyldt med mønstre og gentagelser, hvilket peger mod den næste type af tidslag. Der er altid noget gentageligt bag ved det overraskende, og for Koselleck var disse mønstre af gentagelser historiens strukturer. Når noget gentager sig, hvad enten det er af politisk, kulturel, ideologisk eller økonomisk karakter, er det en struktur. Han talte derfor om "gentagelsesstrukturer", og disse kunne – jfr. den geologiske metaforik – være af forskellig dybde og varighed, ligesom de også selv er under forskellige grader af forandring:

... allerede her viser der sig en vanskelighed: nemlig når man spørger, hvorvidt og hvordan disse gentagelsesstrukturer selv forandrer sig. I lyset af dette spørgsmål får

29 Se f.eks. Jensen: *Historie*.

30 Koselleck: *Begreber, tid og erfaring*, 187.

også varige gentagelsesstrukturer på visse strækninger en singular karakter, idet de viser sig foranderlige. Her dukker det fænomen op, der gør historien så spændende: At ikke alene de pludselige begivenheder befordrer forandringer, men at også de langsigtede strukturer – der muliggør forandring, men for deres eget vedkommende synes statiske – tillige forandrer sig.³¹

Det er således et omdrejningspunkt i hans tidslagsteori, at alle situationer og historiske processer er konstitueret af mange forskellige typer af gentagelsesstrukturer, der kan forstås som lag i tiden, idet gentageligheden giver dem (meget forskellige) tidslige udstrækninger. Menneskelig handling og begivenheder udspiller sig dermed ikke i en tom kronologi, men skal forstås på baggrund af og i sammenhæng med disse tidslag, der altså selv er foranderlige, og som hele tiden støder ind i hinanden og derigennem danner historie. Men det var altså samtidig centralt for hans teori, at historiske processer ikke kun består af disse gentagelsesstrukturer, der med forskellige grader af varighed og dybde griber ind i hinanden; den består også af handlinger og begivenhedsforløb, hvori mennesker motiveret af erfaringer og forventninger bryder op i disse strukturer og hele tiden er med til at sætte dem på nye måder.

Dermed er strukturbegrebet ikke blot mere åbent end hos Braudel, da alle former for gentagelser danner forskellige typer af strukturer med forskellige grader af tidslig udstrækning; det er også direkte knyttet til begivenheder og forandringer, der er frembragt af mennesker.

I den centrale indledningsartikel betonedede Koselleck, at der udover de overraskende begivenheder og så disse gentagelsesstrukturer, der med meget forskellige grader af dybde og fasthed er med til at bestemme vores liv, findes en tredje type af tidslag, nemlig de mønstre, der er så dybe og faste og går så langt tilbage (og frem) i tid, at de kan betegnes som antropologiske eller metahistoriske, fordi de knytter sig til menneskets biologi. Han søgte i hele sit forfatterskab nogle pejlemærker for dette antropologiske element i historien, og det var vedvarende hans opfattelse, at der findes disse mønstre, som til stadighed skal fortolkes, men som dog er genkendelige på tværs af al kendt historie. Han påpegede bl.a., at det hører til alle tænkelige historier, at de er skabt af mennesker, der ved, at de er født, og at de skal dø, ligesom det hører til alle tænkelige historier, at der er grupper af venner og fjender, hvilket giver konstruktioner af "indenfor" og "udenfor" i den sociale virkelighed og et "oppe" og et "nede" i alle sociale systemer. At der i alle samfund er forskellige generationer og to forskellige biologiske køn blev også fremhævet som dybe strukturer i al menneskelig historie. Det er historisk, hvordan disse kategorier udfyldes over tid, men de er altid på spil.

31 Koselleck: *Begreber, tid og erfaring*, 188-189.

Som det her er fremgået, er der altså en række paralleller imellem Braudels og Kosellecks teorier. De søgte begge at tematisere, hvad de kaldte historisk tid, ligesom de begge identificerede forskellige typer af tidslag, der er forbundet til forskellige forandringshastigheder. Men der er også mange forskelle, f.eks. falder det i øjnene, at hvor Braudels interesse for forskellige typer af tid var nært knyttet til at ønske om at skubbe historikernes fokus henimod de langsomst forandrende, der udspandt Koselleck en aktørorienteret teori, hvor menneskelig tænkning og handling opstår i en tidlig dynamik imellem erfaringer og forventninger, og hvor menneskers tænkning og handling ikke blot skaber forandringer og begivenheder, men også hele tiden forandrer mønstre, der som geologiske lag giver tiden fylde og inertie.

Flere historieteoretikere har arbejdet videre med Kosellecks tidsteori. Interessen for historisk tid er bl.a. blevet videreført af Francois Hartog, der især er berømt for den idé, at der over tid kan iagttages "historicitetsregimer", hvor fortid, nutid og fremtid mødes på bestemte måder og strukturerer tænkningen i hele perioder. I tillæg til Kosellecks idé om et grundlæggende skifte fra erfaring til forventning ved overgangen til det moderne samfund har Hartog bl.a. argumenteret for, at den nyeste historie siden slutningen af 1900-tallet er præget af en "presentisme".³² Kosellecks tidsteori er også blevet videreudviklet af Helge Jordheim, der har argumenteret for, at Kosellecks teoretiske hovedbidrag ikke var en modernitetsteori, men derimod den tanke, at alle processer er præget af "multiple temporaliteter".³³ Denne tankegang har i øvrigt meget tilfælles med de studier om narrativer og fortællinger, som er trængt frem i de senere år,³⁴ og fortællingsbegrebet kan ses som en konkret tilgang til studiet af, hvordan mennesker og grupper i fortiden strukturerede sammenhængen i deres fortid, nutid og fremtid, altså hvordan de fik erfaringer og forventninger til at hænge sammen, og hvordan det prægede deres handlinger.

MICHEL FOUCAULT OG RADIKAL HISTORICITET

Kosellecks teori om tid og varigheder var bl.a. et modspil til opfattelsen af tid som noget eksternt i forhold til historiske begivenheder og menneskers erfaringer. Opgøret med en sådan ekstern tid er også en af forudsætningerne for de historieteoretiske udviklinger, der forbindes med den sproglige vending eller post-strukturalismen. Men inden for denne tradition blev begrebet om menneskelig erfaring, der for Koselleck var den centrale bærer af historisk tid, problematiseret.³⁵ I stedet blev tiden et redskab til at bryde op i kategorier og fænomener, der tidligere blev opfattet som ahistoriske. Den sproglige vending handlede således

32 Hartog: *Regimes of Historicity*.

33 Jordheim: 'Against Periodization', 151-171.

34 Se f.eks. Magnussen: 'Fortællingsanalyse for historikere', 5-26.

35 Scott: "The Evidence of Experience".

ikke blot om studier af sproglige konstruktioner af virkeligheden; den var også en bestræbelse på radikalt at historisere alt det, der tidligere blev betragtet som naturgivne eller tidsløse fænomener og identiteter. Det er på den baggrund og i en lang række studier påvist, hvordan kategorier, der tidligere stod uden for den historiske tid, var historisk opståede og dermed mulige objekter for forhandling og magt. I en dansk sammenhæng er denne tidsforståelse især introduceret af Dorthe Gert Simonsen.³⁶

Den sproglige vending fik sit gennembrud i historievidenskaben i 1990'erne, især under indflydelse af Michel Foucaults historiske arbejder. Foucaults grundlæggende idé om at filosofere gennem historiske studier opstod i hans tid som elev hos filosofen Jean Hyppolite.³⁷ I udgangspunktet var Foucaults undersøgelser i eksempelvis *Galskabens historie* (1961, da. 2003) og *Vidensarkæologien* (1969, da. 2005) rettet mod diskurser og deres produktion af objekter, identiteter og begreber. Historievidenskaben og spørgsmålet om tidsbegrebet behandlede han blandt andet i en artikel skrevet imellem disse to værker:

The great obsession of the nineteenth century was, as we know, history: with its themes of development and of suspension, of crisis, and cycle, themes of the ever-accumulating past, with its great preponderance of dead men and the menacing glaciation of the world (...) We are at a moment, I believe, when our experience of the world is less that of a long life developing through time than that of a network that connects points and intersects with its own skein.³⁸

Foucault stillede sig altså også kritisk til den kronologiske, lineære ophobning af begivenheder i historieskrivningen og til den fiksering på oprindelse, som han så i særligt det 19. århundredes historievidenskab. I forsøget på at destabilisere den tidsforståelse kan *Vidensarkæologien* læses som et første skridt – ikke blot som en anke mod den antagelse, at sproget er et transparent medium, der giver os adgang til virkeligheden, men også som en eksplicit kritik af konventionelle ideer om teleologi, dvs. antagelser om den historiske udviklings kontinuitet og retning. Med reference til Nietzsche brugte Foucault begrebet "arkæologi" til i stedet at afdække lag og brud i de diskursive formationer. Den tilgang var forbundet med Foucaults radikale pointe om, at mennesket, både kropsligt og mentalt, er helt igennem historisk konstitueret. For eksempel viste Foucault, hvordan galskab i 1800-tallet via diskursive forskydninger som noget nyt kunne optræde som et objekt for videnskaben, der samtidig etablerede "den gale" som et subjekt for statens regulering.³⁹ I sin gennemgribende historisering af mennesket søgte

³⁶ Simonsen: *Tegnets tid*.

³⁷ Muldoon: "Foucault's forgotten Hegelianism".

³⁸ Foucault: "Of Other Spaces".

³⁹ Foucault: *Galskabens historie*.

Foucault således at bryde med ideen om et bagvedliggende strukturelt eller antropologisk grundlag, som det viser sig i Braudels lange varighed eller i Kosellecks metahistoriske kategorier.

I 1970'erne udvidede Foucault sit analytiske blik, bl.a. gennem begreberne genealogi, dispositiv og biomagt. Hans arbejde var nu var mindre stramt og strukturalistisk fokuseret på det diskursive, men det havde fortsat vægt på en gennemgribende historisering af fænomener, der ellers syntes ahistoriske. Teoretisk udfoldede Foucault denne historisering med sit begreb om genealogien – måske mest prægnant udtrykt i forelæsnngen "Nietzsche, genealogien, historien" fra 1971. Historien, hævdede Foucault, har traditionelt været brugt til at legitimere sandheder, dels via ideen om en oprindelse, der går forud for tiden og det historiske forløb, dels via en idé om kontinuitet, hvor nutiden allerede fra et oprindelsespunkt synes at være indskrevet i historien, der således bliver lineær. Foucault afviste denne "oprindelighedsmetafysik". I stedet bør genealogen lytte til historien, hvor man finder "not a timeless and essential secret [behind things], but the secret, that they have no essence or that their essence was fabricated in a piecemeal fashion from alien forms".⁴⁰

Med det udgangspunkt begyndte Foucault sine berømte studier af forholdet mellem viden og magt, hvor magten ikke forstås som juridiske eller topstyrede systemer, men som disse systemers sammenføjning med den viden, der bestemmer, hvad der er virkeligt og sandt. Magt opstår i relationer og er derfor overalt.⁴¹ I 1970'erne undersøgte Foucault især kroppen og dens historiske tilblivelse i forhold til seksualitet og straf, hvor kroppen ikke blev opfattet som biologi, men som en helt igennem historisk enhed.⁴² I *Seksualitetens historie* (da. 1978) viste Foucault for eksempel, hvordan seksualiteten, som vi i dag kender den, ikke er en oprindelig, biologisk drift, men derimod en moderne installation, der opstod i viktariatidens kombination af psykologisk, demografisk, økonomisk og politisk italesættelse af køn og reproduktion. Det er i øvrigt en tankegang, der blev afgørende videreudviklet i kønshistorisk forskning med f.eks. Joan Scotts banebrydende arbejde om sammenhængen mellem køn, magt og diskurs og videre i Judith Butlers udvikling af teorier om kønsmatricer, der er indlejret i repetitiv praksis snarere end biologi.⁴³

Den historisering, som Foucault efterstræbte, hænger sammen med magtens allestedsnærværende karakter. Magt er ikke en myndighed: "Power is not an institution, and not a structure, neither is it a certain strength we are endowed with; it is the name that one attributes to a complex strategical situation in a par-

40 Foucault: 'Nietzsche – Genealogy – History', 142.

41 Foucault: *Seksualitetens historie 1. Viljen til viden*, 105.

42 Foucault: 'Nietzsche – Genealogy – History', 148

43 Scott: *Gender and the Politics of History*; Butler: *Bodies that Matter*.

ticular society.”⁴⁴ Denne “komplekse strategiske situation” kaldte Foucault et dispositiv – en ansamling regler og betingelser for viden (man kan kalde det sandhedsregimer), der bestemmer, hvad der kan betragtes, og hvad der kan siges. De omskiftelige dispositive er derfor både disciplinerende og begrænsende, men også skabende og bemyndigende. Målet med Foucaults historisering af sandheder, strukturer og fænomener var frigørelse, omend ikke i klassisk politisk forstand. Som sociologen Nicolas Rose har formuleret det: “in historicizing those aspects of our lives that appear to be outside history, in showing the role of thought in making up our present, [Foucault’s] genealogies seek to make the present open to reshaping”.⁴⁵

Dispositivets forbindelser beskrives som “linjer af brud og aflejring”, og deres skiftende styrke kan kortlægges i en slags kausalitet, der konstant omskaber det bestående og sætter noget nyt i dets sted.⁴⁶ Det har ligheder med Kosellecks teori om tidslagernes interaktioner, men her er der dog ikke tale om erfaringsrum og forventningshorisonter, for Foucault opererede ikke som Koselleck med menneskets erfaring som grundkategori. Dispositivet aftegner snarere et dynamisk netværk, der angiver betingelserne for, hvad der kan erfares.

Med begrebet biomagt lokaliserede Foucault opkomsten af den moderne stat og introducerede “governmentalitetens tid”. I sine sidste forelæsninger talte han om mulighedsbetingelser for staten fra 1700-tallet og frem, og han identificerede her en “politisk tid”, som muliggjorde den moderne stat. Den uendelige tid, som præger moderne vestlig tænkning, tillader udfoldelsen af den liberale stat og moderne politik: “[W]e now find ourselves in a perspective in which historical time is indefinite, in a perspective of indefinite governmentality with no foreseeable term or final aim (...) We are in open historicity due to the indefinite character of the political art”.⁴⁷ Argumentet er her, at den moderne politiske tid opstår ved kollapset af den kristne tid. På det plan udviklede Foucault altså en forståelsesramme, der har ligheder med Kosellecks modernitetsteori, idet sammenbruddet af kristen eskatologi førte til skabelsen af en ny tidsforståelse, der har ført til etableringen af en politisk tænkning radikalt forskellig fra tidligere tiders.

RUMMETS HISTORISERING: GLOBAL OG POSTKOLONIAL TID

Der er siden Foucaults bidrag publiceret utallige historiske studier, der på forskellig vis har vist, hvordan identiteter, videnskaber, sygdomme, teknologier og mange andre fænomener er historisk konstruerede og foranderlige. En historisk grundkategori, der dog længe havde mindre bevågenhed, er de rum, som histori-

44 Foucault, *Seksualitetens historie* 1,105.

45 Rose: *The Politics of Life Itself*.

46 Foucault var ikke gavmild med definitioner af dispositivet, jfr. Deleuze: “What is a *Dispositif*?”.

47 Foucault: *Security, Territory, Population*, 260.

ske processer har udspillet sig i, herunder landskaber og natur. Det er der imidlertid i de seneste årtier gjort op med, og der er grund til at inddrage spørgsmålet om rum i denne sammenhæng, idet rum traditionelt er blevet modstillet tid (mest berømt i Kants filosofi). Historiseringen af rummet er sket på meget forskellige teoretiske fundamenter, fra kulturgeografi til poststrukturalisme, og man finder flere steder en sammenkædning med tidsbegrebet.

Et tidligt bidrag til dette felt var ideen om den sociale produktion af rum, som Henri Lefebvre bragte på banen fra 1960'erne. Ligesom Braudel udfordrede det objektive tidsbegreb, søgte Lefebvre i *The Production of Space* (1974, eng. 1991) at genfortolke begrebet om rum, der fra Euklidisk fysik og frem er blevet opfattet som en åben container for handling. Begrebet produktion (frem for f.eks. konstruktion) peger på en vigtig inspiration fra Marx og på et ønske om at koble produktioner af rum til sociale hierarkier. I denne sammenhæng er det vigtigere, at Lefebvre fremhævede koblingen mellem rum og tid i et essay om "rytmeanalyse", hvor han talte om det sociale som noget, der altid udfoldes i sekvenser over tid, og hvordan nogle af disse sekvenser er "nested rhythms", altså frekvenser eller mønstre over tid, der er domineret af andre. Lefebvre var her særligt interesseret i markedets rytme og dets produktion af forskellige typer af rum.⁴⁸ Flere kulturgeografer såsom Edward Soja, Manuel Castells, David Harvey og Doreen Massey har trukket på denne sammenføjning af tid og rum. "Over and again", skriver f.eks. Doreen Massey, "space is conceptualised as (or, rather, assumed to be) simply the negative opposite of time".⁴⁹ Som Lefebvre har hun søgt at modvirke denne modstilling, der også har været virksom i historieforskningen, hvor det geografiske rum ofte er blevet opfattet som en afgrænset beholder, hvori begivenhederne og den historiske udvikling finder sted i en primært tidslig proces.

På baggrund af denne idé om behovet for en stærkere tematisering af rummet, har historikere arbejdet med forskellige sociale, økonomiske, økologiske og kulturelle rum, særligt med landskabet og byrummet, og miljøhistorien har på den baggrund været et felt i betydelig vækst.⁵⁰ Som vi så ovenfor, var det en tidlig variant af samme orientering, da Braudel satte Middelhavet i centrum som geografisk rum. Men forstået som en geografisk bestemt lang varighed, en strukturel ramme for samfundenes organisering og politiske liv, var det ikke en dynamisk rumlighed, der kom fra Annales-skolen, hvor præsentationer af forskellige geografiske "settings" i kølvandet af Braudel hyppigt blev brugt til at indlede historiske studier. Tilsvarende har Massey påpeget, hvordan den bølge af historiseringsstudier, der fulgte i kølvandet på Foucault og poststrukturalismen, typisk havde en prioritering af tid, alt imens rummet var betydeligt mindre udfoldet. Tiden blev opfattet som dynamisk, skabende og frigørende, alt imens rummet i mange

48 Lefebvre: *Rhythmanalysis*.

49 Massey: *For Space*, 17.

50 Mest berømt er Cronon: *Nature's Metropolis*.

teorier opfattedes som statisk og dødt.⁵¹ Det udsagn kan nok modificeres,⁵² men Masseys pointe om, at historiens rum er multiple, dynamiske og relationelle, er under alle omstændigheder væsentlig: "If time unfolds as change, then space unfolds as interaction".⁵³

Sammenstillingen af tid og rum er også til stede i de teorier, som er udviklet af postkoloniale og globale historikere, der for alvor begyndte at præge faget i samme periode som kulturgeograferne. Som den tyske globalhistoriker Sebastian Conrad har betonet, beskæftiger globalhistorie sig i udgangspunktet ikke så meget med tid som med rum.⁵⁴ Det handler i kernen om at overskride en eurocentrisk rumforståelse. Dette medfører dog, at også tiden foldes ud på en anden måde. Han har bl.a. talt om, at det globalhistoriske perspektiv påpeger nødvendigheden af en dybere tidsskala, en "deep history", hvor udgangspunktet er klodens fælles historie, og hvor der gøres op med den europæiske grundfortælling, der har den europæiske modernitet som et indbygget endepunkt. Det handler om at opdage sammenhænge og forbindelser i ét globalt rum med én lang tidsakse. Historikerne Daniel Smail og David Christian har også bidraget til ideen om en dybere tidsskala for historien, hvor tidsaksen skal trækkes tilbage gennem jæger-samlersamfundene og ind i naturhistorien.⁵⁵ Disse ønsker om helt store tidsskalaer er omvendt blevet kritiseret for at genindføre en form for determinisme via naturvidenskabelige ideer om, at historien i sidste ende er styret af geologi, geografi og biologi. Som globalhistorikeren Kenneth Pomeranz har anført, er både de mindste og de største tidsskalaer principielt til historikernes rådighed, men de er dog sjældent de mest interessante.⁵⁶

Sideløbende med disse refleksioner over tid i en globalhistorisk ramme, er der også gjort vigtige bidrag til en kritik af tidsbegrebet inden for den postkoloniale teori, hvor opgøret med europæiske rum- og tidsforståelser har stærke politiske undertoner. I et af feltets hovedværker, *Provincialising Europe*, talte Dipesh Chakrabarty f.eks. om vigtigheden af at sondre imellem "History 1", som er den europæiske modernitetshistorie, som de koloniserede på forskellige måder har måttet kopiere, og så "histories 2", som er de mangfoldige forløb af tilhørsforhold, identitet og selvstændighed hos de koloniserede. Han viderefører her en kritik af en særlig eurocentrisk eller orientalistisk tidsforståelse, som også findes hos en række andre forskere i den postkoloniale tradition, bl.a. hos David Arnold i dennes kritik af den eurocentriske periodisering, som han har fundet i historieskrivningen om Indien. Her finder man således en hinduistisk "oldtid", en muslimsk "middelalder", hvor der var krise, og en oplyst (europæisk) modernitet – en pe-

51 Massey giver en række eksempler i *For Space*, kap. 2.

52 Se f.eks. Foucault: 'Of Other Spaces'.

53 Massey: *For Space*, 61.

54 Conrad: *What Is Global History?*, 141.

55 Smail: *On Deep History and the Brain*; Christian: *Maps of Time*.

56 Pomeranz: "Teleology, Discontinuity and World History'.

riodisering, der ifølge Arnold ikke er blevet meget modsagt blandt europæiske historikere.⁵⁷

I de seneste år har problemstillinger knyttet til denne tankegang – i hvilket omfang giver det egentlig mening at overføre europæiske begreber til helt andre kultursfærer? – præget en række forskningsfelter. Senere i dette temanummer diskuteres spørgsmålet f.eks. for middelalderens vedkommende. Mere overordnet er der ingen tvivl om, at såvel globalhistorien som den postkoloniale teori og forskning har været vigtige bidrag til kritikken af en éndimensionel tidsforståelse, og såvel Braudel som Koselleck og Foucault fremstår i det lys som tænkende inden for en meget europæisk ramme, for de to sidstnævntes vedkommende tilmed præget af en distinkt europæisk modernitetsforståelse.

DEN ANTROPOCÆNE TIDSALDER:

HISTORISERING AF NATUREN OG NATURALISERING AF HISTORIEN

Hvad enten vi kigger på ressourceudvinding, udledning af drivhusgasser, afskovning, artsreduktion, forsurening af havene, opvarmning af kloden eller afsmeltning af polerne, er det en kendsgerning, at menneskelige aktiviteter i den nyeste tid har afstedkommet omfattende og kraftigt accelererende forandringer i jordens økosystemer.⁵⁸ Der er derfor næppe tvivl om, at klima- og naturforandringerne kommer til at påvirke historieforskningen og dens tids- og periodeforståelser ganske dramatisk, selvom vi endnu ikke ved præcist hvordan.

Som man kan læse i ældre introduktioner til historievidenskaben, f.eks. i H.P. Clausens *Hvad er historie?* (1963), har en modsætning imellem naturhistorien og menneskets historie været en gammel præmis inden for historiefaget. "Det er menneskelivet under et socialt aspekt, der er histories genstand", skrev Clausen.⁵⁹ Clausen mente, at ikke-menneskelige omgivelser, som eksempelvis klimatiske forhold, kun hører under historien, når deres påvirkninger kan "omsættes" i menneskelig adfærd: "Historien befatter sig (...) i sidste instans altid med mennesker".⁶⁰

Selvom historieforskningen siden da har bevæget sig henimod en inklusion af f.eks. geografiske rum og fysiske ting som vigtige faktorer i historiske forløb, er dette skel imellem natur og mennesker inden for historieteorien først for alvor kommet under udfordring i de allerseneste år. Det hævder i hvert fald Dipesh Chakrabarty i essayet "The Climate of History: Four Theses" (2009), hvori han

57 Arnold: *Science, Technology, and Medicine in Colonial India*; Chakrabarty: *Provincializing Europe*; Said, *Orientalism*.

58 McNeill og Engelke: *The Great Acceleration*; Brooke: *Climate Change and the Course of Global History*.

59 Clausen: *Hvad er historie?*, 46.

60 Ibid., 49.

har diskuteret, hvilke udfordringer den antropocæne epoke stiller for historiefaget og dets tidsforståelse.⁶¹

Den antropocæne epoke er en geologisk betegnelse for jordklodens overgang til en ny epoke, der afslutter den mere end 10.000 år lange holocæne periode, der begyndte ved afslutningen af den seneste istid. Det, der ifølge tilhængere af udtrykket, adskiller den antropocæne epoke fra den holocæne periode, er, at menneskelige aktiviteter er blevet den væsentligste drivkraft i ændringen af jordens økosystemer.⁶²

Det fører til et afgørende opgør med den tankegang, der ligger hos f.eks. Clausen. Og det resulterer i en ny sammenfiltring af naturhistorien og menneskets historie, som er beslægtet med Braudels argument om geografis betydning, men hvor kausaliteten er vendt om og med en helt anden temporalitet: dels er det menneskets handlinger – ikke mindst afbrændingen af fossile brændstoffer – der er blevet den primære kraft i ændringen af jordens økosystemer, dels udgør naturen i form af klimaet ikke længere en næsten tidløs *longue durée*, men den ændrer sig med stor hast og med helt nye former for handlingskrævende konsekvenser.

Selvom der står en omfattende diskussion om begrebet, herunder om den rette periodisering af periodens begyndelse, er der blandt mange forskere enighed om, at vi befinder os i en ny geohistorisk periode, hvor vi for første gang kan sammenkæde menneskelige aktiviteter med forandringer i klodens økosystemer. På den måde er ideen om den antropocæne epoke en massiv underbygning af Kosellecks teori om modernitetens brud og om en fortsat forøgelse af afstand mellem fortid og fremtid. Men Koselleck, mener Chakrabarty, opererede med en problematisk adskillelse af de menneskelige erfaringer og den bagvedliggende verdens-tid. Udfordringen mht. det antropocæne er, at mennesket nu skal til at forstå sig selv som art. Her kommer det menneskecentrerede erfaringsfokus til kort: Vi kan ikke i tilstrækkelig forstand erfare os selv som naturkraft. Klimaforandringerne peger på en handlende menneskehed, der igen er indspundet i et sammenhængende planetært økologisk system: "a figure of the universal that escapes our capacity to experience the world", som Chakrabarty har formuleret det.⁶³

I denne optik giver det antropocæne langt fra anledning til en fælles forståelse af den historiske baggrund. Der har som nævnt været omfattende diskussioner om bl.a. periodens begyndelse (forskellige bud varierer fra opfindelsen af landbruget over kolonialismen og den industrielle revolution til den første atomprøvesprængning) og om det moralske og politiske ansvar, herunder særligt om navnet 'antropocæn', der er blevet kritiseret for gennem betoningen af det fællesmenneskelige at udviske spørgsmålet om ansvar over for de enorme forskelle i

61 Chakrabarty: 'The Climate of History: Four Theses'; se også Chakrabartys Tanner Lectures: 'The Human Condition in the Anthropocene'.

62 Hamilton, Bonneuil og Gemenne: *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis*.

63 Chakrabarty: 'The Climate of History', 26–27; Chakrabarty: 'Anthropocene Time', 16–17.

forskellige samfunds forbrugs- og udledningsniveauer.⁶⁴ Men ifølge Chakrabarty giver det ikke mening at forsøge at finde en fælles oprindelse. “[T]he Anthropocene, so long as it is seen as a measure of humans’ impact on the planet, can have only plural beginnings and must remain an informal rather than a formal category of geology, capable of bearing multiple stories about human institutions and morality.”⁶⁵ Som med andre forsøg på periodiseringer i historien afhænger oprindelsen også her af den rammefortælling, historikeren anlægger.

I den geohistoriske optik udfolder der sig en anden temporalitet. Jordens historie er her et spørgsmål om lag af sedimenteringer i jord, sten og havbund, eller i den mere integrerede videnskab om Jordsystemet (Earth System Science) i målbare forandringer i atmosfæren, hydrosfæren, kryosfæren, biosfæren og i geosfæren samt i deres interaktioner. Som den fremtrædende geolog Jan Zalasiewicz beskriver det, er overgangen imellem epokerne i denne forståelsesramme blot et *interface* uden nogen tidslig udstrækning: “it is less than an instant—between one interval of time (which may be millions of years long) and another. It is inherently synchronous within the domain across which it operates, which is that of the home planet”.⁶⁶ Den geologiske tidsforståelse opererer således ikke med kausaliteter, agens eller forandringshastigheder, men med afgrænsende geologiske lag, der som påviselige markører (en såkaldt *golden spike*) afgrænser én epoke fra en anden. Til trods for at vi kan dokumentere en sammenhæng mellem menneskets og jordens historie, særligt med “den store acceleration” fra 1950’erne og frem, er spørgsmålet derfor, hvordan og i hvilket omfang det overhovedet er muligt at sammentænke den verdenshistoriske og den geohistoriske tid. Historikeren Zoltan Simon har foreslået, at vores reaktion umiddelbart er at opleve nutiden som “epokal”, altså konstant på grænsen til en ny epoke.⁶⁷

Chakrabarty har i en forelæsning om “Anthropocene Time” (2018) argumenteret for, at der indtil videre ikke er mange tegn på, at denne sammentænkning er lykkedes. I stedet peger han på tendenser til en forskydning af debatten om den antropocæne tidsalder fra det geohistoriske perspektiv, hvor menneskets aktiviteter optræder som en naturkraft, til et verdenshistorisk perspektiv, hvor menneskets agens forstås inden for en human-eksistentiel ramme med tilhørende socioøkonomiske institutioner. Her er den væsentlige kategori blevet magt.⁶⁸ Kraft (force) og magt (power) er imidlertid ikke det samme, og i den forskydning udgrænses den geologiske tid til fordel for en tænkning af det antropocæne, der er bundet til menneskers erfaringer, håb og problematikker, altså stadig inden for menneskecentrerede parametre om erindring og forventning.

64 Malm: *Fossil Capital*; Bonneuil og Fressoz: *The Shock of the Anthropocene*.

65 Chakrabarty: ‘Anthropocene Time’, 19.

66 Ibid, 19.

67 Simon: *The Epochal Event*.

68 Chakrabarty: ‘Anthropocene Time’, 28.

Hvis vi vender tilbage til historiseringen af mennesket (Foucault), af det geografiske rum (Massey m.fl.) og til tidsskalaernes udvidelse i det globale og postkoloniale perspektiv, har vi set en tendens til en inddragelse af det non-humane. Chakrabarty har påpeget, hvordan den bevægelse hen mod inklusionen af ikke-menneskelige aktører dog afbrydes, når det antropocæne reduceres og afgrænses til et politisk-historisk anliggende og forskydes fra spørgsmålet om kraft til spørgsmålet om magt:

The displacement, first of all, substitutes for the very distributed agency (...) of Earth processes, technology, humans and other species some kind of an autonomous figure of agency (whether it is a unified figure of humanity or a particular class does not matter) to which both culpability and responsibility may be assigned. The agent here is always in a relationship of synecdoche to the distributed agency of the Earth processes. In other words, the mode of being in which humans collectively may act as a geological force is not the mode of being in which humans – individually and collectively – can become conscious of being such a force. The talk of a “conscious” or responsible “force” collapses – ahead of any actual histories allowing for such a fusion – the two different modes of being human.⁶⁹

Chakrabarty har anerkendt, at han ikke har et svar på, hvordan vi skal forbinde menneskehistorien med en historie, der i stor udstrækning “udskalerer” (*outscales*) den menneskelige erfarings horisonter. Men hans bidrag peger frem mod en historie, i hvilken mennesket indgår i netværk med ikke-humane aktører, og over hvilken mennesket ikke præsiderer over dens begyndelse eller afslutning. Spørgsmålet om verdenshistorisk kontra geohistorisk tid er altså også her forbundet med selve mennesket som kategori.

Hos Chakrabarty er historisk tid således langt fra at være en ekstern, tom og mekanisk fremadskridende målestok, men den er heller ikke – som hos Koselleck – bundet til den menneskelige erfaring. Med dens mangfoldige varigheder og tidslag, og med dens gennemgribende historisering af det, der traditionelt har stået udenfor historien, er vi nu nået til et punkt, hvor tiden må deles med ikke-menneskelige aktører. Det antropocæne er ikke menneskets endelige (tragiske) erobring af de interagerende økologier i jordsystemet, men snarere menneskets decentrering fra en historie, i hvilken vi kun tager del. I det lidt større perspektiv har vi formentlig kun taget hul på spørgsmålet om, hvad erkendelsen af det antropocæne kan komme til at betyde for forståelsen af tid og perioder. Her har fokus været på Chakrabarty, som blot er én bidragyder til et felt, der formentlig vil vokse i de kommende år.

69 Ibid.

SAMMENFATNING

Vi kan sammenfatte, at historieteorien byder på en række forskellige bidrag til både et opgør med og en udvidelse af det objektive tidsbegreb, der lå indbygget i faget i den periode, hvor den moderne historievidenskab blev skabt. Bidragene kan helt overordnet ses som et træk væk fra den endimensionelle forståelse af tiden som en linje, hvorpå begivenheder skal ophænges og inddeles i perioder. Allerede Immanuel Kant var inde på, at fordi vi mennesker ikke har et indre billede af tiden, så erstatter vi denne mangel med en tendens til at "se" tiden som en linje.⁷⁰ Denne metaforik står utvivlsonst stadig stærkt, men det er altså ikke mindst den, der har været under kritik. Der kan dog samtidig iagttages en betydelig heterogenitet i historiefagets tidsteori. Braudel gjorde f.eks. ikke op med den objektive tidsforståelse, men ønskede derimod at vise, hvordan en fuld forståelse af historien kræver, at historikeren har blik for, at begivenhedshistorien er præget af en anden forandringshastighed end strukturhistorien, og at også historiens strukturer forandrer sig med forskellige hastigheder og har forskellige tidslige udstrækninger; hvor de langsomt forandrende er determinerende for de mere daterbare handlinger og begivenheder.

Koselleck accepterede også en bagvedliggende objektiv tid i naturen, ligesom han som Braudel ønskede at forskyde fokus til forskellige typer af lag og forandringshastigheder, men han indskød samtidig – i klar modsætning til Braudel – et vigtigt fokus på tiden som oplevet fænomen. Kategorierne erfaringsrum og forventningshorisont står her som et centralt bidrag fra historieteorien. Hos Foucault finder man derimod et egentlig brud med den bagvedliggende objektive tid, men dog stadig denne for meget historieteori gennemgående tendens til at tale om lag i tiden og til at bruge arkæologiske og geologiske metaforer. Her ligger noget gennemgående, i det mindste et supplement til linjen som det styrende billede af tiden.

Historieteoriens nyere betoning af rummets betydning og især nødvendigheden af at overskride det eurocentriske rum, som endnu findes hos Braudel og Koselleck, og sågar hos Foucault, har ført til en betydningsfuld kritik og historisering af de epokeforståelser, der har stået centralt i europæisk historieforståelse siden 1800-tallet. Kategorier som oldtid, middelalder og nyere tid kan nok i nogen grad overføres på andre kulturkredse, men det medfører også mange udfordringer. Globalhistorien og den postkoloniale historie har gjort det klart, at der er forskellige kronologier, samtidig med at disse strømninger har peget på noget alment og noget bagvedliggende, en dybere og fælles tidsakse, hvor de europæiske kategorier blot er nogle kategorier blandt andre.

Disse bidrag understreger i øvrigt betydningen af teoriernes historiske kontekster. Ligesom Kosellecks kritik af den teleologiske tidsforståelse ikke kan for-

70 Kant: *Kritik af den rene fornøft*, "Transcendental elementarlære", §6.

stås uden Anden Verdenskrig, er også de globalhistoriske og postkoloniale bidrag præget af deres tid og kontekster. Dette aspekt er kun endnu tydeligere for den tidsteori, der aktuelt er under udvikling under indtryk af klimakrisen og ideen om den antropocæne epoke. Den bygger klart på erfaringer, der ikke var i cirkulation på Braudels eller Kosellecks tid – erfaringer der, ifølge Chakrabarty, har gjort det påtrængende vigtigt at overskride det fokus på mennesket og dets erfaringer, der har stået så centralt i historiefaget. Hvad der viser sig i denne forståelsesramme er en ny sammenfletning af naturhistorien og menneskehistorien, som gør det nødvendigt for menneskene at opfatte sig som en kollektivt handlende art, og at verdenshistorien skal forbindes med geohistorien – hvis det overhovedet er muligt. Historieteorien byder med andre ord ikke på én tidsteori, men på et antal både overlappende og forskelligt orienterede positioner, som siden midten af 1900-tallet er blevet udviklet på meget forskellige erfaringsmæssige og filosofiske fundament. Der er derfor heller ikke ét budskab, måske udover det simple, men ikke uvæsentlige, at tiden for historikere må være mere end en linje – selv om Kant nok havde ret i, at linjen altid vil være med os.

PUBLICERET MATERIALE

- Armitage, David og Jo Guldi: *The History Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Arnold, David: *Science, Technology, and Medicine in Colonial India*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Bauer, R.W.: *Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel*, København: Thieles Bogtrykkeri, 1868.
- Bloch, Ernst: *Erbschaft dieser Zeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1935/1973.
- Bloch, Marc: *Forsvar for historien eller Historikerens håndværk*, København: Gyldendal, 1973.
- Bonneuil, Christophe og Jean-Baptiste Fressoz: *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History, and Us*, London: Verso, 2016.
- Braudel, Fernand: *On History*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Braudel, Fernand: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 1-2, Berkeley/Los Angeles, 1995.
- Braudel, Fernand: *Civilization and Capitalism*, 3, Berkeley/Los Angeles, 1992.
- Brooke, John L.: *Climate Change and the Course of Global History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Butler, Judith: *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of "Sex"*, New York: Routledge 1993
- Chakrabarty, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Chakrabarty, Dipesh: 'The Climate of History: Four Theses', *Critical Inquiry* 35, nr. 2, 2009.
- Chakrabarty, Dipesh: 'The Human Condition in the Anthropocene', 2015. <https://tannerlectures.utah.edu/lecture-library.php#c> (24.09.2020)
- Chakrabarty, Dipesh: 'Anthropocene Time', *History & Theory* 57, nr. 1, marts 2018: 5-32.
- Christian, David: *Maps of Time: An Introduction to Big History*, Berkeley: University of California Press, 2011.
- Clark, Christopher: *Power and Time: Visions of History in German Politics, from the Thirty Years War to the Third Reich*, Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Clausen, H.P.: *Hvad er historie?*, Aarhus: Paludans Forlag 1986 [1963].
- Conrad, Sebastian: *What Is Global History?*, Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Cronon, William: *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, New York: W. W. Norton, 1992.

- Deleuze, Gilles: 'What is a *Dispositif*?'. I Timothy Armstrong (red.): *Michel Foucault, Philosopher*, New York: Harvester Wheatsheaf, 1992.
- Foucault, Michel: *Seksualitetens historie. Viljen til viden*, København: Rhodos 1978.
- Foucault, Michel: 'Nietzsche – Genealogy – History', *Language, Counter-memory, Practice*, Ithaca: Cornell University Press, 1980.
- Foucault, Michel: 'Of Other Spaces', *Diacritics* 16, nr. 1, 1986: 22-27.
- Foucault, Michel: *Galskabens historie*, Frederiksberg: Det lille forlag, 2003.
- Foucault, Michel: *Security, Territory, Population*, London: Palgrave 2007.
- Hamilton, Clive, Christophe Bonneuil og François Gemenne: *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, London: Routledge, 2015.
- Hartog, Francois: *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*, New York: Columbia University Press, 2015.
- Jensen, Bernard Eric: *Historie – livsverden og fag*, København: Gyldendal, 2003.
- Jordheim, Helge: 'Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities', *History & Theory* 51/2, 2012, 151-171.
- Kant, Immanuel: *Kritik af den rene fornuft*, Det Lille Forlag, 2002.
- Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Freiburg: Alber, 1959.
- Koselleck, Reinhart: *Preussen zwischen Reform und Revolution: Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, Stuttgart: Klett, 1967.
- Koselleck, Reinhart: 'Einleitung', Otto Brunner m.fl. (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1, Stuttgart: Klett, 1972.
- Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
- Koselleck, Reinhart: *Zeitschichten: Studien zur Historik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000.
- Koselleck, Reinhart: *Begreber, tid og erfaring: En tekstsamling*, København: Hans Reitzels Forlag, 2007.
- Le Goff, Jacques: 'Merchant's Time and Church's Time in the Middle Ages', Jacques Le Goff: *Time, Work, & Culture in the Middle Ages*, Chicago: University of Chicago Press, 1980, 29-42.
- Lefebvre, Henri: *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*, London: Continuum 2004
- Magnussen, Anne: 'Fortællingsanalyse for historikere', *Temp - Tidsskrift for historie* 9 (17), 2018, 5-26.
- Malm, Andreas: *Fossil Capital: The Rise of Steam-power and the Roots of Global Warming*; Massey, Doreen: *For Space*, London: Sage 2005.
- McNeill, J.R. og Peter Engelke: *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press, 2016.
- Muldoon, J.: 'Foucault's Forgotten Hegelianism', *Parrhesia*, 21, 2014, 102-112.
- Olsen, Niklas: *History in the Plural: An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*, New York: Berghahn, 2012.
- Pomeranz, Kenneth: 'Teleology, Discontinuity and World History: Periodization and Some Creation Myths of Modernity', *Asian Review of World Histories* 1, 2013, 189-226.
- Ricoeur, Paul: *Time and Narrative*, bd. 1-3, Chicago: University of Chicago Press, 1990.
- Rose, Nicolas: *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton: Princeton University Press 2006.
- Said, Edward W.: *Orientalism*, New York: Vintage Books, 1979.
- Scott, Joan: *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press 1988.
- Scott, Joan: "The Evidence of Experience", *Critical Inquiry*, no 17/4, 1991, 773-797.
- Simon, Zoltán Boldizsár: *The Epochal Event: Transformations in the Entangled Human, Technological, and Natural Worlds*, Cham: Springer International Publishing, 2020.
- Simonsen, Dorthe Gert: *Tegnets tid. Fortid, historie og historicitet efter den sproglige vending*, København: Museum Tusulanum, 2003.
- Smail, Daniel Lord: *On Deep History and the Brain*, Berkeley: University of California Press, 2008.
- Steenstrup, Johs.: *Tidsregning: En kort Oversigt over Kronologien til Vejledning ved historisk Studium*, København: Hagerup, 1908.

Thompson, E.P.: 'Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism', *Past & Present* 38, 1967, 56-97.

JEPPE NEVERS
PH.D., PROFESSOR
INSTITUT FOR HISTORIE
SYDDANSK UNIVERSITET
NEVERS@SDU.DK

DORTHE GERT SIMONSEN
PH.D., LEKTOR
SAXO INSTITUTTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
DGERT@HUM.KU.DK

MIKKEL THELLE
PH.D., LEKTOR
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
AARHUS UNIVERSITET
IKSMIKKEL@CAS.AU.DK

ABSTRACT (UK)

Historization of Time – An Excursion in Historical Theory

What is time to historians? This was not a crucial question when modern academic history was born, but since the mid-20th century, 'historical time' has increasingly been thematized in historical theory. This article presents some key contributions to this development, from the Annales School and its critique of the temporality in the history of events, through ideas of temporality and layers of time in the historical theory of Reinhart Koselleck, the radical conception of time found in the writings of Michel Foucault, connections to historization of space in global and postcolonial history to recent contributions on historical time in the light of the Anthropocene. On this ground, the article concludes that the so-called temporal turn is a heterogeneous phenomenon. Historical theory is not offering one theory of historical time, but a variety of theories that have been developed on very different theoretical foundations and in very different historical contexts. The most prominent trend in these debates have been that the one-dimensional idea of time as a line has been substituted with theories about layers of time, typically expressed in geological metaphors.